

AYDINLANMA ÇAĞI

Tosun Terziođlu - Açık Radyo Konuşmaları

Açık Akıl: Kendi Ayakları Üzerinde Durmak. - 9

Bugün biraz, “*Aydınlanma Çağı*” dediğimiz çağ hakkında konuşmak istiyorum. Aydınlanma çağı, 18. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan felsefe akımının ismi. 18. yüzyıl da, düşünce tarihinin sistematığı içerisinde. Bu çağa, bir anlamda karanlık çağın karşıtı olarak, aydınlanma çağı denmiştir,. Karanlık çağ aynı zamanda Ortaçağ’a verilen isim veya ortaçağdaki düşünme biçimine, düşünme tarihine verilen isim.

Ortaçağa baktığımız zaman gerçekten pek bir gelişme yok. Gelenekler, dogmalar, kurallar oldukça katı. Bunlardan kurtulmak, aklın özgürleşmesi için bir süre geçmesi gerekiyor. Bu da tabii hemen olmuyor. 18. yüzyıla değil de biraz daha öncesine bakarsak, 17. yüzyıla bakarsak, Avrupa’da oldukça karmaşık bir çağ 17. yüzyıl. Bir kere Otuz Yıl Savaşları var, 1618-1648 arasında. Mezhep savaşları yani protestanlık ile katoliklik arasında çok kanlı geçen savaşlar. Bu savaşlarda özellikle Almanya, nüfusunun neredeyse yarısına yakını kaybediyor. Öyle ki Alman şehirleri Heidelberg mesela bir kaç defa değişik güçler tarafından istila oluyor. Bir tarafta Avusturya İmparatoru var. Bu imparator katolikliğin temsilcisi olarak kendini görüyor ve özellikle protestanlığı yaimaya çalışan, protestanlığı kabul etmiş olan Alman prenslerine karşı kendi ordusunu kullanıyor. Örneğin Heidelberg İmparatorluğun ordusu tarafından istila edildikten sonra ordunun başkomutanı olan Kont Chilly, Heidelberg’in kütüphanesini olduğu gibi alıyor ve Papa’ya hediye ediyor. Bütün bir kütüphaneyi boşaltıyor. Bu kanlı çağ, 1648’de sona eriyor. Oradaki Otuz Yıl Savaşları’na hiç girmek istemiyorum çünkü konumuz siyasi tarih veya savaş tarihi değil. Avusturya İmparatoru’ndan bahsettim, İsveç Kralı daha sonraki tarihlerde protestan prenslerinin yardımına koşuyor vs. Dediğim gibi Almanya’da nüfus kaybı müthiş o dönemde. O dönemde başka bir yer daha karışıyor, İngiltere. İngiltere’de uzun yüzyıllar süren monarşinin tek kesintiye uğradığı dönem bu dönem. Bir iç savaş sonunda Kral, krallığını kaybediyor ve Cromwell bir diktatörlük kurarak İngiltere’yi yönetiyor. Cromwell’den sonra tekrar krallık kuruluyor, yani İngiltere’de de bir iç savaş var.

Ama 18. yüzyıla geldiğimizde, artık rasyonel aklın ön plana çıktığını, karanlık çağ dediğimiz ortaçağda olan aşırı gelenekçi, dogmacı, kuralcı bir çağı aşmakta olduğumuzu görüyoruz.

Aydınlanma çağının başlıca amacı akli kullanarak etik, estetik ve bilgi sistemleri kurmak. Çok iddialı değil mi rasyonel akli kullanarak etik, estetik ve bilgi sistemleri kurmak? Bunun, aydınlatma çağının değişik dalları da var. Mesela rasyonel akli kullanarak Tanrı’nın varlığını ve kilisenin dogmalarına da temel sağlamak amacıyla da çalışan kişiler, felsefeciler var, din bilginleri var. Yine rasyonel akli kullanıyorlar. Bunlara da Theism deniyor, yani tanrıçılık bir anlamda. Fakat esas aydınlanma çağını diğer daha önceki çağlardan ayıran şey, rasyonel aklın ön plana çıkması, dogmaların, geleneklerin, cadı hikayelerinin, cinlerin batağından kurtulmak.

Siyasi olarak 18 yüzyıl. Avrupasına veya dünyasına baktığımızda, ABD’nin kuruluşunu görüyoruz. Buna bir anlamda, Amerika Devrimi de diyebiliriz. Orada “*Bağımsızlık Bildirgesi*”, “*İnsan Hakları Bildirgesi*” var. Ondan sonra Fransız Devrimi var. Bu çağın artık sonuna doğru geldiğimizde, başka şeyler de var. Polonya’da bir anayasa ilanı gibi bir cereyan var. Yine bu çağda, 18. yüzyılda kapitalizm artık belirgin bir şekilde yükseliş içerisinde. Bir anlamda sosyalizmin de doğuşuna tanık oluyoruz. Sanatta ise Neo-klasik dediğimiz bir akım var. Müzikte de Barok veya Yüksek Barok dediğimiz bir çağa geliyoruz.

Bir taraftan aydınlanma çağın da Theism denilen akımla Tanrı'nın varlığı da akıl kullanılarak gösterilmek isteniliyor ama öbür taraftan aydınlanma çağının çok önemli iki kişisi, Fransız Voltaire ve Jean Jacques Rousseau, kilise ve devleti zaman zaman acımasızca eleştiriyorlar, sorguluyorlar. Özellikle kalemi çok kuvvetli iyi bir mizah yazarı olan Voltaire, bu konuda oldukça ileri gidiyor.

Bu çağda birçok şey olmakta, sadece düşünce alanında, felsefe de değil. Mesela o zamanlar doğal felsefe ya da doğanın felsefesi dediğimiz alanda, ki bugün fen bilimleri dediğimiz alan, Pascal var, Leibnitz, Galileo var, Newton var. Leibnitz bir filozof. Aynı zamanda Newton ile birlikte çok önemli bir matematikçi. Newton ile birlikte diferansiyel hesap dediğimiz matematiğin çok önemli bir dalını kuran kişi, öyle ki bugün bile diferansiyel ve integral hesapta kullandığımız notasyon hala Leibnitz'den kalma. Newton ise hem matematikçi hem parlak bir fizikçi, bir astronom. Newton'un fikirleri Kopernik ile başlayan evren sistemimizi tanımlama, daha sonra Kepler Kanunları ile bunun gelişmesi artık buraya tam anlamıyla noktayı koyuyor. Newton yeteneği ile aksiyomatik ispatla fiziksel veya astronomik gözlemleri bir arada kullanarak yerçekimi kanununu ortaya çıkarıyor. Belki de ilk evrensel fizik kanunu, evrensel tabii ki şu anlamda evrenin her yanında geçerli. Bu çok önemli bir gelişme. Bunu da kısa ismi "**Prinsipia Mathematika**" olan Latince kitabında ortaya atıyor.

Newton çok etkiliyor. Birçok insanı etkilemiştir, mesela Voltaire'i de çok etkiliyor. Çünkü Voltaire mecburi olarak İngiltere'de yaşamak zorunda kalıyor. Kolay bir çağ değil aydınlanma çağı. Şöyle bir Voltaire'in hayatına bakarsak, Voltaire bir dönemi Bastille Hapishanesi'nde geçirmek zorunda kalıyor. Oradan çıktıktan sonra zaten tanınmış bir kişi ama tekrar başına birtakım işler geliyor. Asillerle ve katolik kilisesi ile çatıştığı için en iyisi İngiltere'ye gidiyor ve oldukça uzun bir süre İngiltere'de yaşıyor. Hatta bazı makalelerini İngilizce olarak yazıyor ilk olarak. Bu makalelerinde tabii kuvvetli bir mizah var, kilisenin ve devletin mevcut kurumlarına eleştiri ve sorgulama var. İngiliz **filozoflarından Locke etkileniyor**, Newton'un matematiğine oldukça ilgi duyuyor ve öğreniyor. Daha sonra geri dönüyor. Voltaire, oldukça meşhur oluyor. Academy Française'e seçiliyor. Bu büyük bir onur onun için ve Prusya Kralı Frederick tarafından davet ediliyor.

Prusya'da yine bir süre geçiriyor. Prusya'dan ayrılıyor, başka Alman şehirlerinde yaşıyor. Bütün Avrupa'da tanınan o çağa aydınlanma çağına damgasını vurmuş bir kişi. Voltaire'den günümüze kalan önemli bir husus şu; bir kişi ile münakaşa ederken Voltaire şunu diyor:

"Beyefendi sizin hiçbir fikrinize katılmıyorum ama bu fikirlerinizi özgürce savunmanız için elimden gelen herşeyi yapacağım".

Bu çok önemli. Voltaire bir anlamda özgür düşünceye ne kadar önem verdiğini, fikirlerini hiç beğenmediği bir kişiye bile bu şekilde açıklayabiliyor. Voltaire oldukça meşhur oluyor. Ama yine de özellikle katolik kilisesine ters düştüğü zaman, öldükten sonra kilise kendisine normal bir ayinle gömülmesine izin vermiyor, kabul edilmiyor. Yani aydınlanma çağı da birden ortalık pırl pırl oldu, karanlık çağdan çıktık, aydınlandık diye düşünülmemeli kesinlikle.

Voltaire'in bu kısa hayat hikayesi de bize gösteriyor ki insanlık tarihinde gelişme, böyle düz çizgi olarak istediğimiz şekilde gitmiyor. Bir ilerliyoruz, biraz geriliyoruz. İnsanlar daha çağdaş düşündükleri zaman, eski dogmalardan kurtuldukları zaman evet bir yerlere gelebiliyorlar ama zaman zaman da eski düşünce tarzlarını savunan kilise gibi kurumların da, eleştirisine demeyelim, cezalandırmasına da pekala uğrayabiliyorlar.

Aydınlanma çağına dönersek, evet Pascal, Leibniz ve Newton'dan, bilimde olan gelişmelerden bahsetmişim. Tabii bunların felsefeye de etkisi var. Felsefe ve bilim birbirinden ayrılmış şeyler değil. Fen bilimleri ve felsefe oldukça içiçe. Fen bilimlerinin o zamanki genel ismi de doğanın felsefesi, *“natural philosophy.”* Ama işin daha ağırlıklı felsefe tarafında da John Lock'tan bahsetmişim sanıyorum, George Berkeley, David Young ve çok önemli filozof olarak bildiğimiz kişi Kant var. Kant, Emanuel Kant bir Alman, bir anlamda aydınlanma çağını, felsefesini, o çağın sonuna doğru diyelim çünkü 18. yüzyılın sonlarına doğru, formalize eden, yazan bir insan. Bunu da bir makalede yapıyor. Makalesinin ismi *“aydınlanma çağı nedir?”* Bu soruya cevap vermeye çalışıyor. Ama Kant aynı zamanda matematikçi de. Leibniz'den eğitim almış yeni ortaya çıkan diferansiyel ve integral hesabı biliyor hatta o teoriye katkıları bile var. Dolayısıyla biz belki kendisini sadece filozof olarak biliyoruz, önemsiyoruz ama tam anlamıyla bir aydınlanma çağının aydını diyebiliriz. Esas olarak felsefeci fakat öbür taraftan matematikteki. Son gelişmeleri de biliyor ve oraya da katkıda bulunabiliyor.

Kant'a göre Aydınlanma Çağı, insanın kendi yarattığı olgun olmamayı, hamlığı bir anlamda geri bırakmasıdır. Kant'a göre Aydınlanma Çağının esas özelliği, insan aklının erginliğe kavuşması idi. Kuşkusuz bu çağdan önce de insanlar akıllı idi ve akıllarını kullanmakta idi. Ancak, akıllarını kullanırken, akıl yürütürken her zaman bir takım kurallara, dogmalara veya dini öğretilere çok dikkat etmek zorunda idiler. Kısacası, özgürce akıllarını kullanma imkanları yoktu. Ancak, dogmaların, inanışların, dini öğretilerin dar koridorları içerisinde akıl yürütebiliyorlardı. Bütün mesele akıllarını, katı kuralların, geçmişin, dogmaların rehberliği olmadan, onlardan korkmadan kullanma yönünü seçmişlerdir. Bir anlamda, aydınlanma çağının karanlık çağlardan veya ortaçağdan olan farkını, bu şekilde özetleyebiliriz.

Gerçekten bilimde de birçok şeyler oluyordu. Mesela biyolojideki kategorize etme yine bu çağda başladı. Lassine, Herder felsefenin eleştirel olarak ortaya çıkmasını sağladı. Hatta bunu dile de uygulamaya başladılar. Daha sonra tabii Adam Smith, Amerika'da Thomas Jefferson ve aydınlanma çağında daha genç olan Johann Wolfgang Goethe, Alman şair, edebiyatçı. Bunlar da mesela, insan toplumlarının kendi kendine organize etmesinde, biyolojik benzetmeleri kullanmaya başladılar. Mesela Thomas Jefferson, bir devlet adamı, Amerika'nın başkanlarından bir tanesi, ama oldukça iyi okumuş aydın kişiler yani biyolojide yeni neler oluyor, onu biliyorlar ve oradan aldıkları bilgi ile benzetme yoluyla insan toplumlarının organizasyonunda, yeniden yapılandırılmasında bu bilgiyi kullanma yolunu deniyorlar.

Burada ABD'nin bağımsızlığını ilan etmesi, Fransız Devrimi, Amerikan Anayasası'nın ortaya çıkması, bütün bunlardan da bahsetmişim. Bir çok şey aydınlanma çağının ürünü. Fransız Devrimi sırasında ortaya çıkan Jakoben program da bir anlamda tipik aydınlanma çağı ürünü. Amerikan Anayasası, 1787'de yürürlüğe girmiş olan Amerikan Anayasası da öyle. Ama öbür taraftan devlette de bir rasyonelleştirmeye gidiliyor. Mesela Fransız Devrimi'nden sonra metrik sistem ortaya çıkıyor. Bugünkü metrik sistemimizin ortaya çıkışı. Burada ağırlıklar, ölçüler aksiyomatik bir şekilde birimler bazında metre, santimetre, kilogram, gram gibi tanımlanıyor ve rasyonel bir sistem 1000 gr. 1 kg, 1000 kg. 1 ton gibi. Oldukça rasyonel ve kullanılışı kolay bir sistem. Başka bir çok böyle ortaçağdan kalma üretim kuralları, kanunları da artık endüstriden uzaklaştırılıyor. Endüstri de bir anlamda bu eski üretim kurallarının, kanunlarının baskısından, diktasından kurtuluyor. Orada da akıl hakim olmaya başlıyor.

Aydınlanma çağı, Kant'ın 1784'te yazdığı makalede belirttiği gibi, insanın aklını, kendi aklını, başkasının veya birtakım kurumların ortaya çıkardığı katı kuralların rehberliği olmadan kullanma cesaretini göstermektir. Bunu da bir slogan haline getiriyor Latince *“Sapere aude”*,

kendi aklını kullanma cesaretini göster. Kendi aklını kullanma cesaretini göster, bir anlamda aydınlanma çağının sloganı. Bu çağın devamında Romantik Çağ dediğimiz bir dönem gelecek, Fransız Devrimi'nin bitmesi bir anlamda. Yahut Napolyon Çağı'na dönüşmesi ortaya çıkacak. Ama hiç bir zaman bir şeyler değişse bile bir anlamda karanlık çağ dediğimiz ortaçağın ancak kilisenin, adetlerin, yerel veya kiliseden çıkmış adetlerin gösterdiği şekilde ve ancak onların rehberliğinde kullanılması, yani bir anlamda akla deli gömleği giydirme, hiçbir zaman artık başarılı olamıyor.

Akıl artık özgürleşmiştir. İnsan rasyonel aklını kendi başına kullanabilme becerisini giderek daha fazla göstermektedir. Evet ama bu çağlarda yaşamış olan meşhurlardan Voltaire'in başına neler geldiğini söyledik. Voltaire hayatının sonuna doğru fevkalade meşhur oluyor, Academy Française'e seçiliyor, Prusya Kralı Büyük Frederick tarafından davet ediliyor, Prusya'da kraliyet sarayında el üstünde tutuluyor. Ama öbür taraftan da öldükten sonra, ki zengin bir insan olarak ölüyor, katolik kilisesi ona cenaze ayini yapmayı reddediyor. Yani din dışı törenle gömülmek zorunda bırakılıyor. Her şey düz çizgi halinde hemen değişmiyor, ileri gidişler, geri gelişler, değişiklikler var. Ama örneğin, ilk başta devrim Fransa'sında çıkan sonra Napolyon'un adapte ettiği, metrik systemsiz bugün ne yapabiliyoruz bilmiyorum? Metremiz, santimetremiz, milimetremiz bunların nasıl tanımlandığı, nelere bağlı olarak tanımlandığı bütün bunlar o dönemde ortaya çıktı. Daha önceki sistemler, ağırlık sistemleri veya uzunluk ölçme sistemleri çok yereldi. Biz kendi tarihimizden okkayı biliriz ama İngilizlerin hala kullandığı pound başka bir şeydi ağırlık ölçüsü olarak veya feet uzunluk ölçüsü olarak veya yard. Bunlar başka şeylerdi. Ondalık sistem değildi. Ondalık sistem bir anlamda rasyonellik gerektiriyor. Bu ancak aydınlanma çağının sonunda Fransız Devrimi ve daha sonra da Napolyon ile ortaya çıkıyor. Bugün de hala aynı şeyi kullanıyoruz.

18. yüzyıl bu bakımdan ilginç tabii. Şunu da düşünmek lazım, daha önceki yüzyıl 1700'lü yıllardan önceki 1600'lü yıllar Avrupa bakımından çok kanlı bir yüzyıl. Otuz Yıl Savaşları, İngiltere'de iç savaş vs. Osmanlı İmparatorluğu'nun o yüzyılına bakarsak o kadar değil, mezhep kavgaları şu anlamda var, tabii Şiilik, Sünnilik İran ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir çekişme var. O çağın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nu, bir nevi gücünün gerilemekte olduğunu, gösteren meşhur II. Viyana Kuşatması var.

1700'lerde aydınlanma çağı, Rönesans'ın ve Reform'un etkileri ile birlikte Avrupa'da adım adım başlayıp gelişirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise bu olmuyor. Sayın Erdal İnönü bazı konuşmalarında değindi, 300 yıllık gecikme işte artık burada yol ayrımına geliyor. Çok güçlü bir imparatorluk, Avrupa'da neler olduğunu, aydınlanma çağının neler getirmeye başladığının, neler getirdiğinin pek farkında olmuyor. Bilimin, aklın özgür kullanımının neler katabileceği toplumlara, insanlara bunun farkında olmadığı için de ara açılmaya başlıyor. Herhalde Erdal İnönü'nün de bahsettiği 300 yıllık gecikmenin başlangıcını biz de Avrupa'daki aydınlanma çağının başına getirebiliriz.